

UOT 342.922

İDARƏETMƏ VƏ NƏZARƏT: FUNKSIONAL TƏHLİL

Ə.H.RZAYEV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
doctor-rzayev-ali@mail.ru*Heç zaman həddini aşma**C.Solon**Gördüyün işi əvvəl ağıl tərəzisi ilə ölç**Qətran Təbrizi*

Məqalədə nəzarətin anlayışı, mahiyyəti və məzmunu bütün aspektlərdə təhlil edilir. Nəzarət cəmiyyətdə baş verən proseslər haqqında lazımi, hərtərəfli məlumatlar almaq üçün mühüm kanallardan biri kimi bəxşilir.

Açar sözlər: nəzarət, idarəetmə, əks əlaqə, sistem, idarəetmə prosesi, dövlət nəzarəti, dövlət idarəetməsi, kibernetika

Nəzarət (fransız-Controle) - nəyisə yoxlamaq, yoxlama məqsədilə müşaiyət etmək; uçot, haqq-hesabı yoxlamaq, hesabat vermək, hakimiyyət idarəsi; qanunların, qərarların icrasını yoxlamaq məqsədilə müşaiyət kimi ifadə olunur.

Qısa Oksford lüğətində «nəzarət» termini üç mənada işlədilir: 1) yoxlamaq və ya nəzarət etmək, bu səbəbdən tənzimləmək; 2) hesabat tələb etmək; 3) qabağını almaq və azad fəaliyyəti istiqamətləndirmək.

Nəzarət – nəzərdə tutulan parametrlərdən, məqsədlərdən alınmış nəticələrin kənara çıxmaların aşkarlanması, düzəldilməsi və xəbərdar edilməsinə imkan verən idarəetmə fəaliyyətidir. Nəzarət dar mənada kiminsə, nəyinsə fəaliyyətini yoxlamaq, geniş mənada normativ-hüquqi aktların, qəbul olunmuş qərarların, tələblərin riayət edilməsini və yerinə yetirilməsinin yoxlanılması kimi baxmaq olar(1).

Nəzarət cəmiyyətdə baş verən proseslər haqqında lazımi, hərtərəfli məlumatlar almaq üçün mühüm kanallardan biridir. O cəmiyyətin bütün bölmələrinin normal funksiya göstərməsi, xalqın maraqlarının necə əməl eilməsi haq-

qında obyektiv mühakimə yürütməyə kömək edir. Nəzarətin düzgün təşkili hər bir insanın konstitusiyası, qanunlar və digər normativ aktlara əməl etməsini təmin edir, qəbul olunmuş qərarların həyata keçməsi üçün təşkilati iş aparılır, yaranmış problemlərin həlli üçün praktiki addımlar atılır. Nəzarət ayrıca şəkildə mövcud olmur. O, öz xüsusiyyətləri və məzmunu ilə konkret həcmdə və müəyyən formada idarəetmə sahələrində həyata keçirilir.

Nəzarət anlayışı idarəetmənin əsas funksiyalarından biri kimi universal xarakter daşıyır və eyni qayda ilə sosial sistemində, canlı orqanizmdə, texniki qurğularda və avtomatik idarəetmə sistemində həyata keçirilir. Bütün canlı orqanizmlər, bioloji fərdlər, cəmiyyət, texniki qurğular, mürəkkəb özünüidarə, özünü-tənzim olunan dinamik sistemlər haqqında 1948-ci ildə N.Viner tərəfindən yaradılan *kibernetika* elmi dövriyyəyə buraxıldıqdan sonra idarəetmə elmi əksər ölkələrdə geniş yayılmış və inkişaf etməyə başlamışdır.

Kibernetika «əks əlaqə» adı daşıyan nəzarətin köməyi ilə idarəetmə subyekti idarəetmə obyektinin fəaliyyətində bütün vəziyyət barədə informasiya alır, zəruri halda idarəetmə prosesində operativ müdaxilə edir və sistemdə düzəlişlər aparır. N.Viner əks əlaqənin sadə nümunəsini qayıqın sükançısında göstərir. Sükançı qayıqın hərəkəti zamanı qayıq müəyyən edilmiş kursdan kənara (sağa və ya sola) çıxarsa, sükançı onu təzimpləyir. Burada sükançının ustalıqı ondadır ki, əks əlaqə-nəzarət əsasında qayıq müəyyən olunmuş kurs üzrə apara bilir.

Beləliklə, əks əlaqədə idarəetmə obyektinin vəziyyəti haqqında informasiya ötürülmə prosesidir. İdarəetmənin effektivliyi idarə edən subyektin qərarları, göstərişləri birbaşa əlaqə ilə obyektə çatdırılmaq və obyektin vəziyyəti barədə əks əlaqə kanalı ilə subyektə informasiyanın çatdırılması ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (1995) hakimiyyətlər bölgüsü (7-ci maddə) təsbit edildikdən sonra yeni şəraitdə *idarəetmə* orqanlarını əvəz edən *icra hakimiyyəti* orqanlarının yeni vəzifələrinə, funksiyalarına və strukturlarına uyğun tam yeni baxışlar, prinsiplər tətbiq edilmiş və təbii olaraq nəzarət idarəetmə funksiyası kimi onun təyinatı və nəzarət orqanlarının səlahiyyəti dəyişilməyə məruz qalmışdır. İcra hakimiyyəti orqanlarında nəzarət funksiyası idarəetmə funksiyalarından transformasiya olunur.

Nəzarət dövlət idarəetməsinin mühüm funksiyasıdır. Ədəbiyyatda bəzi müəlliflər idarəetmə funksiyalarında nəzarət funksiyasının ikinci dərəcəli xarakter daşdığıni göstərirlər. Bunu nəzarətin idarəetmə funksiyaları siyahısında axırıncı yerdə dayanması ilə əsaslandırırırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, nəzarət idarəetmə prosesində növbəliliyə görə axırda yazılır.

İdarəetmənin əsas funksiyalarından biri olan nəzarətin də öz funksiyaları var və o idarəetmə funksiyaları ilə müəyyən edilir. Nəzarətin idarəetmə funksiyası kimi xüsusi rolu onun əks əlaqələrin həyata keçməsini, vaxtında idarəetmə obyektinə təsir tədbirlərinin, planların və qoyulmuş məqsədlərin dəyişilməsinə xidməti şərtləndirir. Nəzarət funksiyalarına, müxtəlif səviyyələrdə

normativ aktların tələblərindən kənara çıxmaları aşkar etmək; kənara çıxmaların səbəblərini təhlil etmək; kənara çıxmaların aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlamaq və düzəlişlər etmək; gələcəkdə bu cür pozuntulara yol verməmək üçün profilaktik tədbirlər hazırlamaq; hüquq-mühafizə tədbirləri görmək. yəni əyintilərə yol vermiş şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmə daxildir.

Nəzarəti xarakterizə edən elementlərlə: nəzarətin subyektı, nəzarətin obyektı, nəzarətin predmeti (nəzarətin təşkili üçün məsələ və meyarların məcmusu), nəzarətin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, metodları, texnologiyası, nəzarət prosesi daxildir. İdarəetmə prosesi siklik xarakterli olub bir-birini əvəz edən mərhələlərdən: məqsədlərin müəyyən edilməsi, qərarların qəbulu, qərarların icrasının təşkili, onun yerinə yetirilməsinə nəzarətdən ibarətdir.

Bəzi tədqiqatçılar nəzarətin mahiyyətinə kompleks şəkildə 1) dövlət idarəetmə prosesinin elementi; 2) idarəetmə funksiyası; 3) bütün idarəetmə sistemində qanunçuluğu təmin edən metodlar kimi baxılır.

Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin nəzarətə idarəetmə elementi və funksiyası keyfiyyətində baxışları bir qayda olaraq alınan nəticələrin müqayisəsini idarəetmə fəaliyyətinin yekun mərhələsində həyata keçirməsi ilə əlaqələndirilir. Nəzarətin idarəetmə funksiyası kimi xüsusi rolu onun əks əlaqələrin həyata keçməsinə, vaxtında idarəetmə obyektinə təsir tədbirlərinin, planların və qoyulmuş məqsədlərin dəyişilməsinə xidməti şərtləndirir.

Ümumi şəkildə «İdarəetmə funksiyası» kateqoriyası idarəetmə obyektinə, idarəetmə sisteminə idarəetmə təsirinin məzmununu ifadə edir. İdarəetmə obyektı üzərində nəzarət yoxdursa, orada xaos yaranar, nəticədə obyektin dağılmasına gətirib çıxardır. Nəzarət düzgün və əsaslandırılmış aparılırsa: 1. Qeyri-müəyyənlik itir; 2. Böhranın qarşısını almaq imkanları yaranır; 3. Distraktiv təzahürlərlə yanaşı həm də konstruktiv təzahürlər meydana gəlir.

İdarəetmə funksiyası məsələsi nəzəriyyə və praktikada geniş istifadə olunur. Hər bir halda idarəetmə funksiya idarəetmə təsirinin, yəni idarəetmə münasibətlərinin mahiyyətini ifadə edir.

A.Fayol idarəetmədə tətbiq edilən funksiyaları – əvvəldən görmək, planlaşdırmaq, təşkilati, koordinasiya, nəzarətin məcmusunu inzibati funksiyalar adlandırmışdır. Sonrakı tədqiqatçılar idarəetmə funksiyalarına müxtəlif meyarlara görə təsnifat verirlər. Bunlar içərisində universal hesab olunanlar: a) idarəetmə funksiyası, idarəetmə orqanlarının və idarəetmə personalının kadrlarının funksiyalarını müəyyən etmək üçün əsas olan ilkin idarəetmə funksiyaları; v) idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının daxili məntiqini əks etdirən bir-birilə əlaqəli, bir-birini şərtləndirən bütün funksiyalar (4, 87-88).

Tərcübədə hər bir dövlət özü üçün spesifik idarəetmə modeli seçir.

«İdarəetmə modeli» anlayışı idarəetmənin əsas sistemini açmağa imkan verir. Model sözü lüğətdə bir neçə mənada verilir. Geniş mənada model - bu hər hansı bir obyektin, prosesin və ya təzahürün analoqu (təsviri, sxemi, planı və s.) kimi baxılır.

İdarəetmə modellərinin formalaşmasında R.Ouen, F.Teylor, M.Veber,

A.Fayol, Q.Emerson və b. böyük rolu olmuşdur. İdarəetmənin əsas modelləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- *mülkiyyət forması və istehsal vasitələrinə görə*: kapitalist, sosialist, korporativ;

- *iqtidadiyyata bazar təsiri dərəcəsinə görə*: liberal dövlət tənzimlənməsi elementinə görə bazar, sosial-bazar, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə olan idarəetmə modeli, bazar (plan) elementləri ilə mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modeli;

- *hakimiyyət səlahiyyətlərinin realizə xarakterinə görə*: avtoritar, demokratik; məhsuldar pillələr sistemində insanın «yerləşmə kriteriyası»na görə: doindustrial, industrial, postindustrial; ərazi mənşəyinə və adaptasiya yerinə görə: azərbaycan, rusiya, amerikan, yapon, isveç, alman, braziliya;

- *müvafiq menecment məktəblərin məxsusluğuna görə*: elmi menecment məktəbi (R.Ouen, F.Teylor və b.); rasionall bürokratiya məktəbi (M.Veber); administrativ məktəb (A.Fayol); «klassik məktəb» (Muni, Reyli və b.); əməyin elmi təşkili məktəbi (A.Baqdanov, A.Yurovski və b.); insan münasibətləri məktəbi (E.Məyo); motivasiya məktəbi (A.Masloy, F.Xersberq və b.); «təşkilatı davranış məktəbi» (K.Ardciris və b.);

- *idarəetmə sisteminə insanın rolu və yeninə görə*: (model D.Makqregora, X nəzəriyyəsi və Y nəzəriyyəsi), model U (Z nəzəriyyəsi);

- *xarici və daxili mühitin dəyişilməsinə görə*: strateji (əənəvi, konservativ, cari vəziyyət), adaptiv (qabaqlayıcı, innovasion), dinamik (proqnoz, ehtimal olunan inkişaf modeli) (4, 95).

İdarəetmə prosesində nəzarət əks əlaqə elementi kimi çıxış edir, yəni əvvəl qəbul edilmiş qərar, plan və normativlərin korreksiyası həyata keçirilir. İdarəetmə prosesi sikli xarakterli olub bir-birini əvəz edən mərhələlərdən: məqsədlərin müəyyən edilməsi, qərarların qəbulu, qərarların icrasının təşkili, onun yerinə yetirilməsinə nəzarətdən ibarətdir. Nəzarət obyektlərindən məlumatların alınması və istifadə olunması aşağıdakı ardıcılıqla aparılır: 1) lazımi məlumatları almaq; 2) alınmış məlumatları təhlil etmək və qiymətləndirmək; 3) nəzarət gedişində hüquqi aktlarda müəyyən edilmiş tələblərdən kənara çıxmalara münasibət bildirmək. Nəzarət prosesi standartların – konkret meyarların, məqsəd və vəzifələrin qoyulması, əldə olunan nəticələrin standartlarla müqayisəsi və nəticələrin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Nəzarətin məqsədlərinə: idarəetmə qərarlarının əsaslılığının və effektivliyinin qiymətləndirilməsi; bu qərarların realizəsinin qiymətləndirilməsi; obyektin fəaliyyətində qəbul olunmuş qərarların, norma və qaydaların tələblərindən kənara çıxmaları aşkarlamaq; aşkar edilmiş əyintilərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlamaq; destruktiv əyintilərin profilaktikası məqsədilə idarəetmə prosesinin düzəlməsi üçün tədbirlər hazırlamaq; obyektin optimal funksiya göstərməsi üçün maneələri aradan qaldırmaq daxildir (6).

Sosial nəzarət

*Hər birimizdə biri digərinin etdiyinə
irad tutan iki insan var.*

Q.Sankeviç

Ağıllı insanlar cəmiyyətin qan damarıdır.

Daniel Defo

Məlumdur ki, bütün nəzarət növləri, o cümlədən dövlət nəzarəti **sosial nəzarətin** müxtəlif təzahürləridir. Sosial sözü insanların həyat və münasibətləri ilə əlaqədar olmaqla cəmiyyətə xasdır. Sosial nəzarətin xarakteri ictimai münasibətlərin hakimiyyəti ilə müəyyən olunur və öz növbəsində sosial sistemin funksiyaya göstərməsinə və inkişafına ciddi təsir göstərir.

Sosial nəzarət mexanizminin köməyiylə cəmiyyət və onun bölmələri (qruplar, təşkilatlar) sosial sistemin funksiyaya göstərməsinə ziyan gətirən pozuntulara müəyyən məhdudiyətlər qoyulur. Bu məhdudiyətlər keyfiyyətində hüquqi və mənəvi normalar, adətlər və ənənələr durur.

Sosial nəzarət qoyulmuş çərçivədə norma və meyarların köməyiylə insan davranışının müəyyən xüsusiyyətlərinin təhlili kimi baxılır. Sosial nəzarət insan davranışının bu çərçivədən kənara çıxmasına qadağa qoyur. Sosial nəzarət cəmiyyətin, dövlətin və onun orqanlarının, ictimai təşkilatların və kollektivlərin və başqa sosial təsisatların mühüm funksiyası, vətəndaşların subyektiv hüquqlarıdır:

Cəmiyyətin dinamik inkişafı sosial nəzarətin daim dəyişdirilməsini, yeni şəraitə və məqsədlərə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Sosial nəzarət mexanizminin mahiyyətini cəmiyyətin, sosial idarəetmənin fəaliyyəti prinsiplərin, funksiyaların, forma, metod və vasitələrin nəzarətin hüquqi aspektlərini araşdırmaq ilə nail olmaq olar. Sosial nəzarət sistemi mürəkkəb olmaqla nəzarət subyektlərinə görə cəmiyyət, dövlət, ayrı-ayrı dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri, vətəndaşlar daxildir.

Ümumiyyətlə, sosial nəzarət hüquqi və idarəetmə aspektlərdə baxılır.

Hüquqi aspektdə nəzarət cəmiyyət və idarəetmə fəaliyyətinin tənzimlənməsini təmin edən funksiyaya kimi baxılır. Sosial nəzarətin inkişafının mühüm istiqaməti onun hüquqla üzvi bağlılığıdır. Hüquq insanların davranışının tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edir. Əgər hüquq dövlətin və xalqın iradəsini qanunla ifadə edərsə, nəzarət insanların davranışının bu iradəyə uyğunluğunu aşkar və təmin etmək rolunu oynayır. Əgər sosial norma davranışın miqyasıdırsa, nəzarət insanların davranışının bu miqyasa uyğunluğunu aşkar etmək üçündür.

Ümumiyyətlə, nəzarət iki istiqamətdə aparılır. *Birinci*, qanunverici aktların həyata keçməsi və ya qoyulmuş məhdudiyətlərə əməl olunması yoxlanılır; *İkinci*, həqiqi vəziyyəti aydınlaşdırmaq və ya nəzarət olunan obyektə nəzərdə tutulan, arzu olunan və ya gözlənilənlərə uyğunlaşdırmaq. Onlardan biri – işin həqiqi vəziyyəti haqqında uçuq məlumat, digəri isə – olmalı vəziyyət haqqında məlumatdır. Burada əsas normativ aktların, yəni qərarların, hüquqi normaların tələbləri baxımından araşdırılır.

İdarəetmə aspektində nəzarət: Birinci, idarəetmə funksiyalarından biri, yəni nəzarət fəaliyyəti kimi idarəetmə orqanlarının, onların rəhbərlərinin sistemli pozitiv fəaliyyəti keyfiyyətində; İkinci, əks əlaqə mexanizmi kimi, idarəetmənin yekun mərhələsi; üçüncü, idarəetmə qərarlarının qəbulu və icrası prosesində ayrılmaz hissəsi kimi baxılır. Bütün bu aspektlərdə əsas olan nəzarətin mahiyyətinə hüquq mütəxəssislərinin vahid baxışları yoxdur.

İdarəetmə aspektində nəzarət cəmiyyətdə, dövlətdə və kollektivdə fəaliyyətin qiymətləndirməsi kimi baxılır. Bu aspektdə nəzarət spesifik əlamətlərə malikdir. Onlar: birinci, idarəetmə fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi xüsusi növü; ikinci, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesində idarəetməyə zəruri olan məlumat təminatı mənbəyi; üçüncü, təsərrüfat subyektinin hüquqa müvafiq olmasını təsdiq etmək məqsədilə onun fəaliyyətinin faktiki vəziyyətini yoxlama sistemi; dördüncü, idarəetmə qərarlarının icrası haqqında lazımı məlumat almaq üçün geriye əlaqə mexanizmidir.

Nəzarət müəyyən prinsiplərlə həyata keçirilir. Onlar: qanunçuluq, obyektivlik, müstəqillik, aşkarlıq, qənaətcillik, məsuliyyət, məqsəduyğunluq, sistemlilik, vahid metodologiya, siyasətə qarışmamaq, hüquqi bazanın, maddi və maliyyə vəsaitin olması, nəzarət orqanlarının işində koordinasiya, koleqiallıq, əks əlaqənin səmərəliliyi, şəxsiyyətin həyat və ləyaqətinin mühafizəsi və b. daxildir (5, 180).

İdarəetmə prosesində, o cümlədən nəzarət fəaliyyətində əsas subyekt qismində – dövlət, ictimai təşkilat, kollektiv və vətəndaş çıxış edir.

Nəzarətin subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq daxili (idarə, idarə daxili) və xarici (idarədən kənar, idarələr arası və idarə üzərində) nəzarətə bölünür. Daxili nəzarət bir sistemin özündə orqanlar üzərində tabelilik əsasında (kontrol), xarici – subyektlərinin bir-birinə asılılığı və tabeliliyi olmayan orqanlarda (nəzarət) aparılır.

Konstitusiyaya nəzarəti anlayışı geniş mənada normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğunun təmin olunması kimi baxılır. Konstitusiyaya nəzarəti orqanlarının rolu və səlahiyyətləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif fərqlərin olmasına baxmayaraq, onlarda eyni fəaliyyət sahəsi - qanunların və digər normativ aktlarının Konstitusiyaya uyğunluğunu təmin etməkdir.

Konstitusiyaya nəzarəti institutunun təhlili göstərir ki, bu institut «*Amerika modeli*» və «*Avropa modeli*» ilə bir neçə inkişaf yolu keçib.

«*Amerika modeli*» ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmişdir. Bu model əsasən İngilis - Sakson ümumi hüquq sisteminin qüvvədə olduğu ölkələr üçün səciyyəvi olub, konstitusiyaya nəzarətini ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada Konstitusiyaya nəzarətinin «*Amerika modelindən*» fərqli «*Avropa modeli*» tətbiq edilməyə başlayır. «*Avropa modelinin*» tətbiq olduğu ilk ölkə *Avstriya* olmuşdur. Avropa modeli ideyası Avstriya hüquqşünası H.Kelzinə məxsusdur. O, 1920-ci ildə Avstriya Federal Konstitusiyaya qanununun hazırlanmasında Konstitusiyaya Məhkəməsinin

yaradılmasında yaxından iştirak etmiş və sonra həmin məhkəmənin üzvü olmuşdur. Odur ki, bu model bəzi hallarda «*Avstriya modeli*» və ya «*Kelzin modeli*» adlandırılır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonar Konstitusiyaya nəzarətinin “Avropa modeli” daha geniş tətbiq edilməyə başlanmışdır. “Amerika modelinin” uzun proseduraya malik olması, məhkəmə prosesinin mürəkkəbliyi və s. amillər avropa dövlətlərində ondan imtina olunmasına və «Avropa modelinə» üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur.

Hüquqi ədəbiyyatda konstitusiyaya nəzarətini tətbiq edən ölkələri dörd qrupa bölməklər:

1. Konstitusiyaya nəzarəti aşağıdan-yuxarıya bütün məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən ölkələr (ABŞ, Argentina, Meksika, Norveç, Portuqaliya, Yaponiya və s.).

2. Konstitusiyaya nəzarəti yalnız ali məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən ölkələr (Avstraliya, Hindistan, İrlandiya, Kanada, İsveçrə və s.).

3. Konstitusiyaya nəzarəti bu məqsədlə yaradılmış xüsusi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən ölkələr (Avstriya, İtaliya, Rusiya, AFR, Türkiyə, Azərbaycan və s.).

4. Konstitusiyaya nəzarəti məhkəməyə oxşar orqanlar (Konstitusiyaya şuraları) tərəfindən həyata keçirilən ölkələr (Fransa və Fransa modelini qəbul etmiş bir sıra digər ölkələr) (2, 51-53).

Vinerin irəli sürdüyü əks əlaqədə (nəzarət) konsepsiyası əsasında nəzarət insanın *özünə nəzarətdə, insan orqanizmində, ailədə, cəmiyyətdə, dövlətdə və avtomatik idarə etmək sistemində* həyata keçirilir.

İnsanın özünə nəzarəti sosial nəzarətin tərkib hissəsi olmaqla insanın öz davranışını, motivlərini və niyyətlərini sərbəst tənzimləməsidir (3, 291). Özünənəzarət bütün dövlət nəzarətinin özəyi olmaqla kənar nəzarətdən daha vacibdir. Belə ki, insan kənardan nəzarətin olmadığını hiss edərək hüquqi qaydaları pozursa, dövlət əmlakını mənimsəmə vəzifəsindən sui-istifadə və korrupsiya hallarına yol verirsə bu özünənəzarətin olmamasına dəlalət edir. Özünənəzarət mexanizmi, ictimai həyat fəaliyyəti prosesində insanın öz hərəkətlərində, niyyətlərində mənəvi keyfiyyətlərində tədricən yaranan inan-dırma, hissiyyat, vərdiş, özünüqiymətləndirmə, özünütərbiyəni əhatə edir.

İnsan orqanizmində idarəetmə – nəzarət funksiyasını insan orqanlarının idarəetmə mərkəzi olan beyin həyata keçilir. Beyinə daxil olan milyonlar, hətta milyardlarla ifadə edilən siqnallar beyində təhlil edilir, sonra dəyərləndirilir və hər birinə qiymət verilir və tənzimləmə - homeostoz həyata keçirilir. Homeostoz fizioloji vəziyyəti və ya bütün orqanizmin hüceyrələrini, orqanlarını və bütün sistemi optimal səviyyədə mühafizə edən tənzimləyici mexanizmdir. Orqanizmdə idarəetmə və tənzimləmə mexanizmində hüceyrələr, toxumalar, orqanlar vahid tam kimi işləyir. Canlı orqanizmdə əks əlaqə əsas rol oynayır. Əks əlaqə – orqanizmdə müəyyən prosesini yavaşıtmaq və ya saxlamaq zərurəti yarananda bu baş verir. Canlı orqanizmdə girişdə informasiyanı qəbul

edən hesablayıcılardan və çıxışda giriş və çıxış əlaqə kanallarından, yaddaş orqanı olan mərkəzi sinir sistemindən ibarətdir. Beləliklə, orqanizm daxilində qarşılıqlı təsir sinir, qumoral mübadilə və başqa amillərin iştirakı ilə mürəkkəb tənzimləyici, koordinasiya olunan və bir-birindən asılı olan mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Ailədə ailə başçısının idarəetmə fəaliyyətində əks əlaqə vasitəsilə nəzarət həyata keçirilir, ailə üzvlərinin hər biri haqqında məlumatlar təhlil edilir. Ailə başçısı nəzarət funksiyalarını həyata keçirməzsə, ailə üzvləri arasında nizam-intizam pozulur, tərbiyə məsələsi arxa plana keçir.

Cəmiyyətdə sosial, ictimai, dövlət nəzarət mexanizmi işləməzsə, insan və dünyəvi dəyərlər pisləşər, cəmiyyətdə kaos yaranar, həqiqətin yerini yalanlar tutar, yaxşı pis, ağ qara, ədalətsiz ədalətli qələmə verilə bilər.

Avtomatik idarəetmə sistemində nəzarət müəyyən tənzimləyici cihazlar həyata keçirir, əgər sistemdə nasazlıq baş verərsə, cihazlardan əks əlaqə kanalları vasitəsilə siqnallar mərkəzi idarəetmə mərkəzinə daxil olur və sistemdə düzəlişlər aparılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev Ə. H. Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2008, 310 s.
2. Нудель М.А. Конституционный контроль в капиталистических государствах М, 1968, с.51-53.
3. Словарь по этике. М.: Политиздат, 1981, с.291.
4. Теория управления: Учебник / Под общ. ред. А.Л. Гапоненко, А.П. М.: РАГС, 2008, с. 358.
5. Шорина Е.В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СССР, М., 1981.
6. (<https://ru.wikipedia.org/wiki/контроль>)

УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЬ: ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

А.Г.РЗАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются понятие, содержание, правовой механизм, принципы и процесс контроля, как одной из функций управления. Контроль рассматривается в социальном, правовом и управленческом аспектах.

Ключевые слова: контроль, управление, обратная связь, система, процесс управления, государственный контроль, государственное управление, кибернетика

CONTROL AND MANAGEMENT: FUNCTIONAL ANALYSIS

A.H.RZAYEV

SUMMARY

The article analyzes the meaning, content of the legal mechanism, principles and the process of control as management functions. Control is considered in social, legal and managerial aspects.

Keywords: Control, management, feedback, system, management process, state control, state management, cybernetics